

Садриддин Салим Бухорий

БУЮК ХОРАЗМИЙЛАР

Тошкент
«Ёзувчи» нашриёти
1994

ШАЙХ НАЖМИДДИН КУБАРО

Нақл қилурларки, бир тужжор сайр этиб юрарди, шунчаки, қизиқувчаилик юзасидан Ҳазрат Нажмиддин Кубаро (Кубро) хонақосига кирди. Ҳазратда қавий ҳолат эрди, назарлари тушган он тужжор валоят (авлиёлик) даражасига етди. Ҳазрат унга иршод (ижозат хати бериб, ўз юртингга бориб, элни Тангри таоло йўлига бошлағайсен, деб тайинлади.

Нақл этурларки, бир кун хонақоҳда Қуръони каримдаги «Каҳф» (18-сура) сураси шарҳ этиларди. Сухбатда Нажмиддин Кубарониинг шогирди шайх Саъдиддин Ҳамавий ҳам бор эди. Шайх Саъдиддин кўнглидан ҳозирги замонда назари итга таъсир эта олувчи улуғлар бормикан, деган фикр ўтди. Ҳазрат Нажмиддинга унинг бу хаёли маълум бўлди ва ҳазрат барча асхобини эргаштириб, хонақоҳ эшигига борди. Ногоҳ бир ит келиб, думини ликиллади турди. Ҳазрат Нажмиддиннинг муборак назари ул итга тушди-ю, филҳол итнинг аҳволи ўзгарди. Ва, шаҳарни тарк этиб, мазористонни макон этиб, бошини ерга суртар эрди. У қаён борса, эллик-олтмиш ит унга эргашар, ул ўтирса, бошқалари ҳам атрофдан жой олиб, олдинги оёқларини тавозе билан тутишар, товуш чиқармай, хурматини бажо келтирардилар. Оқибат, ул ит ўлгач, шайх уни дафн қилиб, қабри устига макбара қуришни буюрган.

Бир назари билан итга валоят даражасини бағишлаган улуғ аллома, Шарқнинг етук файласуфи, шоир, авлиё, тариқат муршиди Аҳмад ибн Умар Хевакий ал Хоразмий эди. Бу зоти шариф Шайх Нажмиддин Кубаро номи билан оламга танилган. Зеро, Нажмиддин — диннинг юлдузи, Кубаро — улуғлар (бирликда Кабир), буюклар деган маънони англатади. Ҳазрат Аҳмад ибн Умар диннинг ёрқин юлдузи бўлган Кубаро (Кубаро, Кабир) дейилишига боис шуки, Ҳазрат йигитликда ким билан илм юзасидан баҳсу мунозара қилса, албатта енгаркан. Шу сабаб Кабир, Кубаро, яъни — буюк, деган ном олган. Шайхнинг яна бир лақаби Шайх Валийтарошдир. Юқоридаги икки ривоятдан маълум бўлдики, назари кимга тушса, ул зот валийлик даражасига етаркан. Шу боис Валийтарош номини ҳам олган.

Нақл қилурларки, ҳазрат Нажмиддин тушида Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи вассаллам ҳазратларкни кўрди ва менга куния (лақаб) бағишланг, деб илтимос қилди. Ҳазрат Муҳаммад адайҳиссалом унга Абдулжанноб номини бердилар. Тушдан уйғониб дунёдан ижтиноб (яъни, чекиниш, тарк этиш) кераклигини билди.

Шайх Нажмиддин Кубаро 1145 йилда туғилиб, 1221 (22) йилда шаҳид бўлган.

Маълумки, бутун дунёда нақшбандия, яссавия, кубровия тариқатларни кенг тарқалган. Шайх Нажмиддин кубровия тариқатининг асосчисидир.

Нақл қилурларки, Нажинддин Кубаро «Шарҳус-сунна»ни бир устоз ёнида ўқирди. Хонақоҳга нотаниш дарвиш кирди-ю, Нажмиддинда китоб ўқиш мажоли қолмади. Дарвиш чиқиб кетганидан сўнг, унинг кимлигини сўрадилар. Ул зоти муборак ҳазрат Бобо Фараж Табризий экан. Эртасига Нажмиддин устози билан Бобони зиёрат қилмоққа борди. Ҳазрат Бобо Фараж Табризий сухбат асносида мутағаййирланиб важоҳатида улуғлик зоҳир бўлди ва юзлари офтобдек порлади, танидагн либос чок-чокидан сўтилди. Анча фурсатдан сўнг Ҳазрат Бобо

аввалги ҳолатига келди ва либосни ечиб, Нажмиддин Куброга берди ва дедик, энди дафтар (китоб) ўқимоқни бас айла, иншооллоҳ, бутун олам сардафтари бўлғайсен! Нажмиддин Кубаро дейдики, ҳолим ўзгарди, вужудимда Ҳақдин ўзга барча нарса йўқолди. Эртасига устоз дедик, «Шарҳус-сунна»дан бир неча варақ қолди, шуни ўқиб тугат. Сўнг ихтиёр ўзингдир. Нажмиддин китоб ўқимоққа бошлади. Шунда, бирдан Ҳазрат Бобо намоён бўлиб, қолди: «Кеча илмул яқинда мннг маизилни забт этдинг, бугун яна илм бошига келдингми?» Шайх Нажмиддин ўқишни тарк этди. Риёзату хилватга машғул бўлди. Ладуний илм,—Аллоҳ таолло хоҳлаган бандасига бериладиган илм,— ғайб илми Нажмиддинга аён бўла бошлади. Нажмиддин айтганки: «Бу илмлар ёзулмаса, ўз-ўзидан ўлиб кетади, деб ўйладим. Шу боис Ладуний илм сирини ёза бошладим.

Яна ҳазрат Бобо кўришиб, дедик, Шайтон сенга васваса этмоқда. Бу илм-сирни ошкора этма! Қўлимдаги қаламни ташладим».

Шайх Нажмиддин Бағдод, Миср, Искандария ва бошқа шаҳарларда бўлиб, таълим олган. «Қомусул аълом»да ёзилишича, Шайх Исмоил ҳам Нажмиддинга сабоқ берган. Шайх Аммор Ёсир ҳам Нажмиддиннинг устозларидандир. Ҳазрат Нажмиддин Шайх Рўзбехони Кабир Мисриндан таълим олган ва Шайх Рўзбехон қизига уйланган. Шайх Нажмиддиннинг икки ўғли бўлганихақида хабар мавжуд.

Шайх Нажмиддин Кубаро ўнлаб асарлар муаллифи Жумладан, унинг «Фи одоби соликин» («Солиқлар одоби ҳақида»), «Рисолатул ҳоиф ул-ҳоим ан лаамат ил-лоим» («Қўрқувчи оворалар ва маломат этувчи маломатийлар ҳақида»), «Фавотех-ул-жамол» («Гўзалликни эгаллаш»), «Рубойлар» китоблари машҳур.

Мўғул босқинчилари Хоразмга киришларидан олдинроқ, Шайх Нажмиддин ўзининг олтмишдан ортиқ муридани йиғиб: «Сизлар Хоразмни тарк айлаб, ўз юрт-ларингизга жўнанг. Машриқдан оташ келмоқда, Мағриб кўйиши муқаррардур. Бу азим фитнадурки, бунга ўхшаши ҳали бўлмаган», деди. Асҳобларидан баъзилари дедиларки, не бўлғайки, Шайх дуо қилсалар, зеро бу балою офат мўъминлар бошидин даф бўлса. Шайх деди: «Бу қазою қадардир, анинг дафъи дуо била бўлмас». Асҳоб деди: «Не бўлғайки, Шайх бизга ҳамроҳлик қилиб Хуросон сори борсалар, токи биз мулозаматда давом этсак». Шайх: «Менга руҳсат йўқ. Мен жангда шаҳид бўлурмен!», деб жавоб берди.

Асҳобнинг бир қисми Хоразмни тарк этди. Хоразмшоҳ мўғул босқинчиларидан кўрқиб қочди. Шайх хоразмликларни душманга қарши жангга бошлади. Шайх шаҳид бўлаётган пайтда ёв қўлидан байроғини тортиб олди ва шу даражада маҳкам ушладик, ҳатто ўн кишилашиб ҳам байроқни Шайх қўлидан ола билмагач, ахири байроқни кесишти.

Мавлоно Жалолиддин Румининг қуйидаги байтлари ўша ҳолатга ишорадур:

Мо аз он мухташамонем, ки соғар гиранд,
 На аз он муфлисонем, ки бузи лоғар гиранд.
 Бо яке даст май соғари иймон нўшаъд.
 Бо яке дасти дигар парчами кофар гиранд.

Мазмуни: биз қулга соғар олувчи улуғларданмиз, биз муфлис (паст назарли)лардан эмасмизки, ориқ эчкини қўлга олсак. Бир қўлимизда иймон майи тўла соғар, иккинчисида эса кофир байроғини тутгаймиз.

Урганч ҳалокатини Ибн Асир қуйидагича тасвирлайди: «Мўғуллар тўғонни очиб юбордилар, бутун шаҳарни сув босди, ҳамма иморатлар бузилди... Шаҳарда... яшовчилардан ҳеч ким омон қолмади».

Ҳазрат Нажмиддин Кубаронинг мурид-шогирдлари кўп бўлган. Аммо алардан нечаси жаҳонда ягона ва замонда муқтадо (рахбар) ва фарзона (доно) эдилар: Шайх Мажиддин

Бағдодий, Шайх Саъдиддин Ҳамавий, Бобо Камол Жандий, Шайх Разиддин Али Лоло, Шайх Сайфиддин Бохарзий (Шайхул олам), Шайх Нажмиддин Розий, Шайх Жамолиддин Гелий, Мавлоно Валад... Мавлоно Баҳоуддин Валад Жалолиддин Румийнинг етасидир (А. Навоий).

Кубравия тариқати ҳам Қуръони карим ва Ҳадиси шарифдаги таълимот асосида шаклланган. Комил инсоини тарбиялаш бу тариқатнинг асосий вазифаси бўлган. Шайх Нажмиддин Кубаронинг ҳаёти катта сабоқ, улкан мактабдир.

Тариқат пирларининг тарбияси боис ўтмиш аждодларимиз хуш хислат, улуғ фазилат эгаси эди. Араб сайёҳи ибн Батута «Сафарнома» китобида шундай ёзган: «Мен дунёни кезиб, бундай мардлардан кўра эзгу ниятли ва эзгу хулқли кишиларни кўрмадим. Шероз ва Исфаҳон аҳолиси гарчи ўзлариини жавонмардларга ўхшатсалар-да, аммо Хоразм ва Мовароуннаҳр жавонмардлари мусофирларни сийлаш ва меҳмондорчиликда улардан баланд турадилар. Уларни Ироқда шотлар, Хуросонда сарбадорлар, Мағриб (Андалусия) да суқра дейдилар. Уларга тобеъ жойларда адолат расми ривожланган».

ШАЙХ КАЖМИДДИН КУБАРО ҲИКМАТЛАРИ

Нафс ва маъсият (гуноҳ) ботқоғига ботганларни, исрофгарларни кўрдим, лекин ўзимдан кўра очкўзроқ, гуноҳкорроқ, исрофгарроқни учратмадим.

Билдимки, умр ва дунёдан кўра тезлик ила кетадиганроқ, ўлим ва охираддан кўра яқинроқ, орзу хаёлдан кўра йироқроқ, хотиржамликдан кўра гўзалроқ нарса йўқдир.

Аллоҳ қай кимсани дунё қуллигидан озод этган бўлса, ўша ҳақиқий хур, эркин инсондир.

Ким махлуқ хизматида булса, ул хору зор; ким Холиқ хизматини қилса, ул азизу муқаррам бўлгай.

Огоҳ бўл ҳамиша, бу жаҳондир бор-йўк,
Ҳеч нарса йўк унда, кемтиги зинҳор йўк,
Йўк десалар, бор деб уни қил исбот,
Бор десалар, айла дадил инкор «йўк»!

* * *

Эй гўзали қоши камон, ёй элнинг,
Орзу, умнд, азобисан, ой, элнинг.
Ҳолима вой эл каби севсам гар мен,
Гар мен каби севса, ҳолига вой элнинг.

* * *

Дил шу қадар мафтуну фарзона бизим,
Тарк этмас ани дилбари жанона бизим.
Оҳ, ҳаммага ишқ майи қуюлган вақтда
Дил қонига ботқизилди паймона бизим.

* * *

Банд бўлса агар йил бўйи бир зиндонга
Оч ётса мудом тўйгунича то жонга,
Нонга битиб ибодатимни берсам,

Жирканиб ит тиш урмагай ул нонға.

* * *

Юрмак учун ҳақ йўлига етмак шарт,
Бошқасидан кўзни юмиб кетмак шарт.
Элга шифо бахш эту, оч кўзларини,
Олам ҳама — Ул... Унга назар этмак шарт.

Матназар АБДУЛҲАКИМ таржималари.

ПАҲЛАВОН МАҲМУД

Паҳлавон Маҳмуд (1247—1326) — улуғ шоир, мутафаккир, файласуф. Хивада туғилган.

Шамсиддин Сомийнинг «Қомус-ул-аълум», Лутф Алибек Озарнинг «Оташкада» асарларида, шунингдек «Маноқиба»да ёзилишича, Паҳлавон Маҳмуд олим, шоир, кураги ерга тегмаган паҳлавон, шу билан бирга пўстиндўз ва телпакдўз уста бўлган.

Унинг «Канзул ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар хазинаси») номли маснавий яратгани ҳақида маълумот бор. Паҳлавон Маҳмуднинг рубоийлари машҳурдир. Шоир ўз рубоийларини форс-тожик тилида ёзган. Бу дурдоналар асрлардан асрга ўтиб, бир неча авлодни тарбиялаб, бизнинг замонгача етиб келди.

Тарихда Паҳлавон Абусаид Румий (XV аср), Паҳлавон Маҳмуд Ўшшоқ (XV аср) каби алломалар номи ҳам маълумдир. Ҳар уччалари ҳам майдонларда кураш тушгани учун Паҳлавон деган ном олганлар.

Паҳлавон Маҳмуд рубоийларини ўзбекчага Тўхтасин Жалолов, Муинзода, Васфий, Матназар Абдулҳаким, Эргаш Очиловлар таржима қилган.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, Паҳлавон Маҳмуд рубоийларини топиб, уларни нашр этишда зукко олим, моҳир таржимон Тўхтасин Жалоловнинг хизмати бекиёсдир.

Тўхтасин Жалолоцнинг ёзишича, Паҳлавон Маҳмуд рубоийларининг Муҳаммад Раҳимхон Феруз, шунингдек Ҳасан Мурод Қори ва бошқа хаттотлар томонидан кўчирилган нусхалари ҳам бор экан. «Ҳазрат Паҳлавон ҳикоятлари», «Маноқиби Паҳлавон Маҳмуд» каби рисоалар аллома ҳаёти ҳақида хабар беради.

Уни Хоразмда Паҳлавон Маҳмуд, Полвонпир десалар, китобу тазкираларда ҳазрат Паҳлавон, Маҳмуд Пирёввалий, Маҳмуд Пурёввалий деб тилга олганлар. «Оташкада» ва «Қомус-ул-аълум»да таъкидланишича, Паҳлавон Маҳмуднинг жанговарлигини, жасурлигини билдирувчи «Қитолий» таҳаллуси ҳам бўлган. Чунончи:

Дасте намерасад чу Қитоли ба зулфи ёр,
Қувват зи по-у зўр зи бозу ниҳодаем.

Мазмунн: Қитоли каби қўлимиз ёр зулфига етмас, гарчи бор қувват билан ҳаракат этамиз.

«Ғиёсул луғот»да: «Пурёйвалий—Маҳмуд Хоразмийнинг лақаби. Баъзан бу сўз мажозий маънода паҳлавонлар бошлиғи ҳисобланадиган кекса полвонга ҳам берилган», деб ёзилгандир.

Эрон олими Саид Нафисий: «Футувват—жувонмардлик гуруҳининг пешволаридан бири машҳур шоир Паҳлавон Маҳмуд Хоразмийдир», дейди.

Дарвоқе, Паҳлавон Маҳмуд пўстиндўз ва телпакдўз дедик, чунки у тариқат пирларидан эди. Ҳазрат Баҳоуддин матога гул солиш касби билан машҳур бўлган. Зеро, тариқат пирлари маълум бир касбни ўрганиб, шундан ризқ-рўзларини ўтказган. Пайғамбар алайҳиссаломнинг: «Қуръонни ўқиб, унга амал қилинглар. Ундан узоқлашиб ҳам кетманглар, унинг маъносига чуқур етаман деб хато ва муболағага берилманг, уни тирикчилик воситаси қилиб, молу дунё орттиришга ҳам ўтманглар» ҳадисларига тариқат пирлари амал қилган. «Арқон олиб тоғдан ўтин териб, уни сотиб, ризқ-рўзисини топадиган ва садақа қилган одам, тиланчилик билан кун кечиргандан яшироқдир», деган ҳадис текинхўрликка, таъмагирликка қаршидир.

Паҳлавон Маҳмуд ҳақида жуда кўп ривоятлар бор. Бу ривоятларни халқимиз дуру гавҳар каби асраб келмоқда.

Нақл қилганича, Паҳлавон Маҳмуд Эрон ва Ҳиндистонда анча йиллар яшаган. Маъракаларда кураш тушган ва уни ҳеч ким енга олмаган. Паҳлавон Маҳмуд олийҳиммат, мард, сахий, ватанпарзар инсон бўлган.

«Маноқиба»даги хабарга кўра, Паҳлавон Маҳмуд Ҳиндистон халқи томонида туриб,

Ҳиндистон душманларига қарши жангда иштирок этибди. Жанг пайти ўз жонини хатарга қўйиб бўлса-да, Ҳинд шоҳ Рой Ропой Чўнани ўлимдан қутқаради. Шунда шоҳ Паҳлавон Маҳмуднинг бу жасорати, мардлигини тақдирламоқчи бўлиб: «Тила тилагингни!» — дебди. Паҳлавон Маҳмуд: «Эй буюк шоҳ! Бундан анча йиллар муқаддам менинг ватандошларим—хоразмийлар бу ерга асир қилиб олиб келинган. Ўшаларни озод этсангиз. Бирдан бир тилагим шу!»—дебди. Шоҳ ҳайрон бўлиб: Эй ҳиммати баланд паҳлавон! Агар ярим давлатимни тилаганингда эди, уни гап-сўзсиз сенга инъом қилган бўлурдим. Агар соҳибжамол қизимни ўз никоҳингга олмакни сўраганингда эди, сени ўзимга куёв этиб, тожу тахтимни сенга бағишлаган бўлурдим. Зеро, жасоратинг улкан муқофотга муносибдир. Майли, тилагингни бажо келтирдим. Ватандошларинг озод! Уларни Хоразмга боргунларича егулик озиқ-овқат, кийим-бош, улов билан таъминлашни ҳам буюраман!»—дебди.

Паҳлавон Маҳмуд шоҳга қараб қуйидаги рубойисини ўқибди:

Ўз нафига ким бўлса амир, улдир — мард.
Ҳам ўзгага бўлмаса ҳақир, улдир — мард.
Ўтмак сира мағлубни тегиб мардлик эмас,
Тутса кўлидан забунни эр, улдур — мард.

Э. Очилов таржимаси.

Шоир рубойисини - эшитган шоҳ қойил бўлиб, унга сарпо ва улов инъом қилибди.

Паҳлавон Маҳмуд Ҳиндистондан ўз ватандошларини олиб Хоразмга қайтган. Мўғул-тотор босқинчиларига қарши жангда шаҳид бўлган ватандошлари қабри устида шоир ўз маблағи ҳисобидан мақбара қурдирган ва у ерни обод зиёратгоҳ этган.

Шарқда рубойий ёзмаган шоир йўқ ҳисоби. Лекин Хайём, Паҳлавон Маҳмуд рубойилари жаҳонда кенг шуҳрат қозонган.

Ўзбек шоирларидан Лутфий, Навоий, Бобур, Огаҳийларнинг ҳам рубойилари бор. Фарбада эса Иохан Вальфганг Гёте, Граф фон Платен, Фридрих Рюккертлар немисча рубойий ёзган. Улар рубойилари Румий, Саъдий, Ҳофиз, Жомий ижоди таъсирида яратилгани исбот этилган.

Паҳлавон Маҳмуд рубойиларига ўзининг сўфиёна қарашларини сингдирган.

Шоир асарлари қўлёзмаси Ўзбекистон Фанлар Академияси шарқшунослик институтида кўз қорачиғидек асралмоқда ва олимлар томонидан тадқиқот этилмоқда.

Паҳлавон Маҳмуд марҳум бўлгандан сўнг, қабри устига ватандошлари пуршуқуқ мақбара қурганлар. Бутун оламдан ёғилиб келаётган сайёҳлар пиримиз, улуғ шоир, мард инсон қабрини зиёрат қиладилар. Мақбара деворларига, пештоқларига шоирнинг рубойилари дарж қилинган. Бу зиёратгоҳ Хивада «Ҳазрати Паҳлавон» номи билан машҳур.

Қейинчалик устоз Паҳлавон Маҳмуд мақбараси атрофида Хоразм хонларидан Абдулғозихон, Шоҳниёзхон, Муҳаммад Раҳим I, Темур Ғозихон ва бошқаларни васиятларига кўра дафн қилганлар.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, Паҳлавон Маҳмуд рубойиларида Қуръони карим ва Ҳадиси шариф таъсири кучли. Зеро, Шарқдаги деярли барча шоирлар бу икки улуғ манбаъдан баҳраманд бўлиб, ижод қилгани сир эмас. Паҳлавон Маҳмуднинг мардликни тараннум этувчи юқоридаги рубойиси пайғамбар аллайҳиссаломнинг қуйидаги ҳадиси муборақларини эслатади: «Кучлилик курашда йиқитиш эмас, ғазаби келганда ўзни босиб олишдир», ёки «кучлилик нафсни тийишдир», ёхуд «бойлик молу дунёнинг кўплиги билан эмас, нафсининг тўқлиги биландир».

РУБОИЙЛАР

Умримиз дарахтин паст қилма, Раббий,
Борлиқ шаробидан маст қилма, Раббий.
Ўзинг қарам бирла мард йигитларни
Нокасларга зери даст қилма, Раббий.

* * *

Кўнгил оппоқ, на кек ва гинам бор,
Душманам кўп ва лекин мен ҳаммага ёр.
Мевали дарахтман, ҳар бир ўткинчи
Тош отиб ўтса ҳам менга бўлмас ор.

* * *

Жаҳон, чехра — рангу рўйи ўзингсан,
Ақл дарё — унинг суйи ўзингсан.
Гул баргида шабнамдайин ўтирма,
Бу боғчанинг рангу бўйи ўзингсан.

Тўхтасин ЖАЛОЛОВ таржималари.

* * *

Эй дўст, қани айт, жонми керак, жон берайин мен.
Ҳар не энг азиз, сен сўра, шул он берайин мен.
Эй кофири шаддод, манам қошима бир кел,
Зунноринг олиб, ўрнига иймон берайин мен.

* * *

Қалбингдаги шак-шубҳа, гумон кетмишдир,
Рух қуввати ҳам бир кун, инон, кетмишдир.
Топдим деб аниқ нишонни мағрурланма,
Топган у нишонинг бенишон кетмишдир.

* * *

Гар ҳақ дея жим тортса фиғон дўст — чин дўст,
Қилувчи ибодатки ниҳон — чин дўст.
Кўз-кўзлама ҳеч бергану олган нонинг,
Нон дўсти эмас, аслида жон дўст — чин дўст.

* * *

Боғману бағримда чаман — нолаларим,
Дардимни билиб бош эгди лол лолаларим.
Икки кўзим икки улуғ дарёдир,
Қолган бари дарёлар эса болаларим.

Матназар АБДУЛҲАКИМ таржималари.

МУҲАММАД РАҲИМХОН ФЕРУЗ

Бухоро, Самарқанд, Хива — Шарқ гавҳарларидир. Аср-асрлардан бери бу шаҳарлардаги обидаларни сайёҳлар бутун оламдан келиб зиёрат қиладилар ва ота-боболаримиз ақлига қойил бўладилар.

Қизил империя даврида Шарқдан чиққан шоҳларни «нодон», «жоҳил», «қонхўр», авлиё-алломаларни эса «фирибгар», «ёлғончи», Шарқ обидаларини «эскилик қолдиғи», «дину бидъат ўчоғи» деб талқин қилиш расм эди. Жумладан, Хива хони Муҳаммад Раҳимхон гарчи улуғ шоир, хасос бастакор, ижод аҳлига ҳомий бўлса-да, унга сарой феодал-клерикал адабиётининг намояндаси деган тамға босилиб, Феруз ижоди на ўрганилди, на тарғиб қилинди.

Муҳаммад Раҳимхон II тарихда Феруз (Феруз— бахтли, саодатли деган маъноларни англатади) тахаллуси билан Девон тузгани, ўнлаб шоиру муаррих, бастакору меъморларга ҳомийлик қилгани, шунингдек Хоразм адабий муҳити тараққиётига муносиб ҳисса қўшиб, унга раҳбарлик қилгани тарихий ҳақиқатдур.

Дарвоқе, шоҳга шоирлик тўғри келармикин? Бу шоирлик тўқликка шўхликмиди ё?..

Биз бир нарсани унутмаслигимиз керакки, қадимда шаҳзодалар тарбияси билан жиддий шуғулланганлар. Уларга диний илм билан бирга дунёвий билимлар ҳам ўқитилган. Ҳандаса, жуғрофия, фалакиёт, мусиқа, адабиёт пухта ўргатилган. Шаҳзодаларга ҳам жисмоний, ҳам руҳий тарбия зарур саналарди. Чунки тожу тахт эгаси олим билан олимдай, саркарда билан лашкарбошидай гаплашиб билсин, уларнинг кадрига етсин, улар орасидан истеъдодлисини ажратиб билсин.

Буюк истеъдод соҳиби Феруз 1844 йил Хивада туғилган. Феруз отаси Сайид Муҳаммадхон ўлимидан сўнг тахт эгаси бўлди. Бу воқеа 1863 йилга тўғри келади. У 16 ёшдан хонлик тожини кийган. Муаррихлар Раҳимхон II нинг хонлик даврини 1863 йилдан 1910 йилгача деб ёзганлар. У 1910 йил вафот этган.

Ферузшунос олима Г. Исмоилованинг ёзишича, Хива ва унинг теварак-атрофидаги шоир, адабиётчи, муаррих, мусикашунослар саройга йиғилиб, бир адабий марказ вужудга келтирилган.

Феруз раҳбарлигида Табибийнинг «Мажматуш шуаро», Баёнийнинг «Шажараи Хоразмшоҳи» асарлари яратилган. «Мажматуш шуаро»да Феруз саройида йиғилган ўттизга яқин шоирлар ижодидан намуналар берилган. Биз Хоразм адабий муҳити ҳақида бу тўпламдан етарли маълумот олишимиз мумкин.

XIX асрнинг ўрталарига келиб Хоразм маданий ҳаётида алоҳида тараққиёт юз берди. Илгари вайрон бўлиб кетган бинолар қайтадан тикланди. Янгидан суғориш иншоотлари, карвонсаройлар ва 60 га яқин масжид, мадраса барпо қилинди.

Нодир истеъдод эгаси (Матниёз) Комил Хоразмий оддий хаттотликдан Муҳаммад Раҳимхон замонида мирзабошилик лавозимига кўтарилди, 1873 йилда эса девонбеги мансабига тайинланди. Қомил Хоразмий «Рост» мақомига бастлаган «Мураббаи Комил» ва «Пешрави Феруз» куйларининг нотаси айни замонда ҳам машҳур.

Муҳаммад Ризо Огоҳийнинг «Иқболи Ферузий» (ёки «Шоҳиди иқбол») номли тарихий асари Феруз ҳукмронлик қилган давр воқеаларига бағишланган.

Огаҳий, Комил Хоразмий, Рожий ва бошқа адиблар кўплаб асарларни форс-тожик тилидан ўзбекчага таржиима қилганлар. Атоқли таржимашуноос Н. Комилов таъкидлагани каби, бу даврда Хоразм таржимачилик мактаби пайдо бўлган эди.

Бу вақтга келиб «Маҳфилоро», «Бадоеул вакоеъ», «Ҳафт кишвар», «Вомиқ ва Узро», «Меҳру Моҳ», «Баҳори дониш», «Чор дарвиш», «Анварии Суҳайлий», «Шоҳнома», «Гулистон», «Ахлоқи Муҳсиний», «Латоиф уттавоиф» каби асарлар форс-тожик тилидан ўзбекчага ўгирилди.

Муҳаммад Раҳимхон II Хивада тошбосма ташкил этиб, китоб чоп этишни ҳам йўлга қўйган.

Феруз ҳукмронлик қилган давр ғоятда алғов-далғов бўлиб, хонликлар орасида ўзаро низо кучли эди. Бухоро амирлиги, Қўқон хонлиги, Хива хонлиги орасида бирлик йўқ эди. Мана шу қарама-қаршиликлардан чор Россияси усталик билан фойдаланди. 1866 йил Россия қўшнилари Бухоро чегараларига бостириб кирди. 1868 йилга келиб Бухоро амирлиги, Қўқон хонлиги Россияга тобеъ бўлди.

1873 йил Кауфман раҳбарлигида жами 13 минг кишидан иборат қўшин, 56 тўп-замбарак билан Хивага қарши юриш бошлади. 1873 йилнинг 29 май куни Хива эгалланди. Аммо Хива ўрислар томонидан ишғол қилинишидан олдин, бу ерда тўнтариш бўлиб, Муҳаммад Раҳимхон II ўрнида унинг укаси Отажон тўра хон деб эълон қилинган эди. Хива ишғол қилингандан сўнг Кауфман Муҳаммад Раҳимхон Ферузни яна тахтга ўтирғизди.

Россиянинг Хивага кўз олайтириши Пётр I даврида бошланган. Тарихдан маълумки, Пётр I нинг Бекович — Черкасский бошлиқ экспедицияси 1714—1717 йилда Хива остоналарида тормор қилиб ташланган, кейинроқ В. А. Перовский экспедицияси (1839—1840) ҳам барбод бўлган эди.

Рус чоризмининг босқинчилик сиёсатини ёқлаб вице-канцлер Горчаков ёзади: «Бу (яъни босқинчилик) шароит тақозоси бўлиб, бошқа давлатлар ҳам худди шундай қилган. Масалан, Франция Жазоирни, Голландия ўз мустамлакаларини, Англия Ост-Индияни, хуллас давлатлар манфаатпарастлигидан кўра ноилож зарурият тақозосига биноан маиш шундай йўлдан (яъни босқинчилик йўлидан) боришимиз муқаррар бўлиб қолди (ЎзССР тарихи, 11-том, 20-бет).

Худди шу китобда генерал-губернатор С. М. Духовский ўз ҳукуматига мурожаат қилиб ёзган хатида: «... бу ердаги аҳолига одамийлик ва инсонпарварликнинг кенг негизларини қўллаб бўлмади», деган. Туркистонни бошқаришда чоризм маҳаллий меҳнаткашларни эзиш, уларни ҳуқуқларини назар-писанд қилмасликка асосланган эди.

Муҳаммад Раҳимхон II мана шундай даврда яшаб, ҳукмронлик этиб, ижод қилган. Муаррихларнинг таъкидлашича, у «Шашмақом»га ўн учта куй басталаган.

Ҳасанмурод қори Муҳаммадамин ўғли Лафасийнинг «Хива шоирлари ва адабиётчиларининг таржимаи ҳоллари» тазкирасида қуйидаги ҳикоят келтирилган: «Доий — Юсуф Ҳожи номи билан машҳур бўлиб, ҳамма вақт Хива уламо ва сипоҳиларини мазаммат (мазах) этиб, ҳақорат қилиб юрур эрди. Феруз эса Доийнинг ҳурматини жойиға қўяр, унга инъом бериб турарди. Муҳаммад Раҳимхон Доийни шул тариқа сипоҳий ва уламоларни ҳақорат қилиб, мазаммат этишидан воқиф эканлигига қарамай, уни масжиди Калонда воизлик мансабига тайинлайди. Доий масжиддаги ваъзларида ҳам вазирлар ва уламоларни танқид қилади ва улардан шикоят этиб туради. Анинг ҳар бир гапини хонга етказиб турардилар. Бир кун хон Исломуҳжага: «Бугун наҳордан жума масжидига боргил ва воиз насиҳатларини яна эшитиб келгил», деб фармон берди. Исломуҳжа ўзининг яқинларини олиб, намозга борди. Юсуф Ҳожи уларни кўриб, мазаммат этиб айтади: «Фуқаро — деҳқонларга жабр-зулм этиб, аларнинг манглай тери билан топилган ақчаларини олиб, бундай ақчалар билан мадраса, масжид бино қилдурса, қандок савоб бўлур? Бундай ишларнинг жазосини топ-салар керак...» Исломуҳжа ушбу гапларни хонга сўзлаб беради. Хон ҳеч нарса демай, Доийга сарупо, инъом этади.»

Қуйидаги шоҳ байтлардаи кборат ғазал Ферузникидир:

Нечук офат эдинг, эй сарвкомат,
Бошимга солди ишқинг юз қиёмат.

Қиёмат шўришин жаҳонга солдинг,
Жаҳондин мунъадам бўлди фароғат.

Фароғат истаган, чиксун жаҳондин,
Топилмасдур тирикликда саломат.

Саломат аҳли бошига фалакдин
Даме тинмай ёғар санги маломат.

Маломат тошидин озурдадурлар
Бу кўхна дайрда аҳли фаросат.

Фаросат хайлининг оллида бўл кул,
Бошингга солмайин чини малолат.

Маломат чекмайин десанг жаҳонда,
Худонинг берганига қил қаноат.

Қаноат бирла сабр ўлса санга иш,
Ҳар ишда қилмагунг ҳаргиз надомат.

Надомат бирла умрим ўтди, ё Раб,
Етур тонгла Расулингдин шафоат.

Шафоат жомидин саршор қилғил
Ҳазин Ферузни шоҳи рисолат.